

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történelemtudományok Doktori Iskola
Régészeti Program

Doktori (PhD) disszertáció tézisei

K. NÉMETH ANDRÁS

A KÖZÉPKORI TOLNA MEGYE TEMPLOMAI

Budapest
2006

A disszertáció előzményei, témája és célja

Dolgozatom a későközépkori Magyarország egyik legsűrűbben lakott megyéje, a középkori Tolna megye templomait és egyházas helyeit vizsgálja. A disszertáció segítségével az ország azon régiójában nyílik lehetőség a középkori templomhálózat rekonstrukciójára, ahol a korszak településállománya még nyomaiban is alig maradt fenn, gyakorlatilag megsemmisült. Fontos hangsúlyozni, hogy az utóbbi években örvendetesen szaporodó, hasonló témájú munkáktól eltérően (Veszprém, Pest, Békés, Somogy megye) nem a mai, hanem a középkori megye területét vettem górcső alá. A megye határai egyház-igazgatási határokkal – a pécsi püspökség tolnai és regölyi főesperességének határaival – is egybeesnek. Annak ellenére, hogy a középkori egyháztörténet-írás az utóbbi időben hangsúlyozta a középkori egyházi igazgatási egységek szerint végzett komplex – az írott források mellett a régészet, a helynévkutatás, a kartográfia, stb. eredményeit is hasznosító – egyházi topográfiai munkák összeállításának szükségességét, ilyen munka a középkori Magyarország mintegy száz főesperessége közül eddig egyről sem készült még. A dolgozat természetesen nem előzmények nélküli, hiszen számos egyházi-topográfiai feldolgozás tárgyalt már különböző intenzitással (teljességre törekvően vagy valamilyen szempont szerint válogatva) eltérő nagyságú (a városhatártól az országrésznyi régióig terjedő) területeket.

A vizsgálódás helyszínén, a középkori Tolna megye kb. 4500 km² nagyságú területén jelenleg három megye osztozik: a jelenlegi Tolna megyén kívül Somogy megye keleti feléből és Észak-Baranyából is ide tartozik egy-egy, 5-20 kilométer szélességű terület. Az előnyös természetföldrajzi adottságú megye természet-földrajzilag két nagytáj között oszlik meg: nagyobbik, nyugati része a Dunántúli-dombság, keleti negyede pedig az Alföld részét képezi, fő folyóvizei a Duna, a Kapos, a Sió, a Sárvíz és a Koppány. A terület templomainak felfedezése a 19. század végén indult meg, a második világháború után néhány – többnyire mentő célzatú – ásatásra is sor került, 1990-től viszont már tucatnyi tervezett feltárás is történt a számos terepbejárás mellett, főleg a mai Tolna megyében.

Munkám elsődleges célja, hogy – más területek hasonló szempontú feldolgozásához is módszertani fogódzókat adva – egy

középkori megye településállományából kiszűrje a templommal is rendelkezőket és elemezze az egyházak régészeti és építészeti jellemzőit, összehasonlításokat téve az ország más területeinek templomkutatásával, hozzájárulva a középkori Tolna megye topográfiájának, település-, egyház- és művelődéstörténetének jobb megismeréséhez, adatokat szolgáltatva a térség gazdaság- és népességtörténetéhez is.

A disszertáció felépítése

A dolgozat kilenc nagyobb egységre tagolódik. A Bevezetés (1. fejezet) után következő, Előzmények, források, módszerek című részben (2. fejezet) áttekintem a munkám szempontjait is meghatározó hazai egyházi-topográfiai kutatásokat, országos kitekintéssel bemutatom a középkori Tolna megye egyházaira vonatkozó forrásokat, majd a templomok kutatástörténetét, végül a terület rövid földrajzi viszonyait. A források elemzése során röviden kitérek a hazai és vatikáni okleveles kútfők, a kora újkori források, újkori dokumentumok (egyházlátogatási jegyzőkönyvek, összeírások, tanúvallatások), a 19. századi statisztikai-országleíró irodalom, a térképi ábrázolások, a földrajzi nevek, valamint a régészeti-műemléki irodalom és adattárak templomokkal kapcsolatos vonatkozásaira. Ezt követi az Adattár (3. fejezet), amely ábécésorrendben tárgyalja az egyes középkori egyházaknak megfelelő régészeti lelőhelyeket, külön pontba rendezve a középkori településnevet (I.), a középkori és kora újkori forrásokat (II.), az újkori említéseket (III.), a régészeti lokalizációt (IV.), amennyiben ismert, akkor az egyházak fizikai jellemzőit (V.), végül pedig az egyes templomokra vonatkozó tudnivalók összegzését (VI.). Az adattárból levont következtetéseket A középkori Tolna megye templomai című fejezetben (4. fejezet) fejtem ki: az elemzés kitér az egyházszervezésre, az egyházszervezetre, a templomok építészeti, egyházi jogi és egyéb jellemzőire (anyag, alaprajz, védőszentek, jogállás, birtokok, felszerelési tárgyak stb.), a templomokkal kapcsolatos temetkezésekre, az egyházas helyek és a településhálózat kapcsolatára, majd az egyházi társadalom kérdéseire is. Az Összefoglalásban (5. fejezet) igyekeztem minden fontos kérdéskört röviden érintve a legfontosabb

tudnivalókat néhány oldalon összegezni. Az irodalomjegyzéket (6. fejezet) a Függlék (7. fejezet) követi három táblázat-csoporttal: az Adattárban elszórt adatok egységes szempontok szerint történő áttekintése, az egyházi archontológia eddig feltáratlan részei, valamint a patrocíniumok megoszlása. A Képmelléklet (8. fejezet) tartalmaz egy összesítő térképet, majd egy olyan megyetérképet, amelyen az összes ismert alaprajz egységes léptékben került elhelyezésre, végül pedig 1: 25000 léptékű térképlapok mutatják be az egyes egyházak elhelyezkedését. Külön táblák tárják elénk egységes léptékben az eltérő alaprajzi típusokat, majd hasonló sorrendben a rajzok eredeti megfelelőit, végül a liturgikus tárgyak következnek a képjegyzék előtt. A disszertációt a Középkori településnevek mutatója (9. fejezet) zárja.

Eredmények

Az adatgyűjtés során a középkori Tolna megye területén, három mai megye 144 településének határában összesen 326 egyházi intézmény létezésére (közülük 23 kolostor és rendház, 10 önálló kápolna) találtam adatokat, amelyek valaha 293 középkori település között oszlottak meg. (E mellett további néhány tucat bizonytalan létű templomot is számba vettem.) A legtöbb egyházi intézmény, szám szerint négy, Cikádon és Ozorán állt; három ilyen objektum létezett Iván, Tolna, Mára, Paks, Földvár és Fadd területén, két-két egyháza pedig további 16 településnek volt. Az objektumok közül jelenleg 4 (kb. 1%) rom, 3 romkert, 13 (kb. 4%) részben álló, 20-24 (6-7%) mai, újkori templom helyén kereshető, többségük, 100-130 (30-40%) egyház pedig szántóföldön fekszik. Egy-egy mai falu határában átlagosan tehát valamivel több, mint két középkori egyházzal számolhatunk.

A disszertáció készítésének ideje alatt három középkori egyház feltárását végeztem el, azonosítottam egy eddig ismeretlen, felmenő falakkal rendelkező templomromot és célzott terepbejárással elsőként lokalizáltam (vagy korábbi, hiányosan dokumentált kutatás alapján újra azonosítottam) kb. 50 elpusztult, többnyire szántóföldön fekvő egyházat. A lokalizációk során szerzőtársammal négy, a szakirodalomban máig vitatott fekvésű, ágostonos kanonokrendi ill.

bencés kolostor (Apor, Töl; Földvár, Iván) topográfiai kérdéseit is tisztáztam, továbbá közreadtam néhány templom részleges, korábbi kutatásának feldolgozását.

Az egyházszerzés kezdeteiről szerzett ismereteink bővíthetnek az által, hogy kísérletet tettem a megye két főesperesi temploma fekvésének meghatározására Tolnán és Regölyben. A plébániahálózat időbeli és térbeli kialakulásáról a források csekély volta miatt csupán annyi mondható, hogy különböző szempontok alapján mintegy 40 – tehát alig több mint 10 százaléknyi – egyházzól feltételezhető a 11-12. századi eredet. A pápai tizedjegyzékekből az 1330-as években már 151 egyházra (69 a regölyi, 82 a tolnai főesperesség területén) van adat, tehát a 13. században – vélhetőleg a kis- és középnemességnek köszönhetően – megyénkben is kitapintható egy nagyobb templomalapítási hullám. A 14. század eleji templomsűrűség a középkor végére megkétszereződött; egy 1542-es adójegyzékben a megye nyugati felén említett 210 település közül 110 esetében egyéb forrásokból igazolható egyház megléte, tehát ekkor legalább minden második településen állt már templom. A templomok az alábbi megoszlásban tűnnek fel írott és egyéb forrásokban: a 11. századból egy (0,3%), a 12. századból kettő (0,6%), a 13. századból 18 (1,8%), a 14. századból (a tizedjegyzékek kivételével) 30 (9,2%), a pápai tizedjegyzékből 127 (39%), a 15. századból 30 (9,2%), a 16. századból 24 (7,4%), a 17. századból 16 (4,9%), a 18. századból 29 (8,9%), a 19. századból 21 (6,4%), a 20. századból 23 (7%), az utóbbi öt évből pedig újabb 5 (1,5%) egyház léte igazolható. A megyében fekvő kolostorok alapítóit szinte kivétel nélkül ismerjük, rajtuk kívül azonban – a 14. századtól kezdve – mindössze két plébániatemplom, két kápolna és két oltár alapítóját tartották fent név szerint az oklevelek.

Az egyházszerzés regionális vonatkozásairól egyelőre csak sejtéseket fogalmazhatunk meg. Néhány adat arra látszik utalni, hogy korai templomok nagyobb arányban a fő folyók – a Duna és a Sárvíz – mentén mutathatók ki. Itt sűrűsödnek a gótikus stílusban át nem épített Árpád-kori templomok, ill. az írott forrásokból nem ismert, vélhetőleg korán elpusztult egyházak. A megye másik, nyugati felén, a regölyi főesperesség területén a késő középkorban is valamivel kevesebb templomot találunk. Ennek egyik oka az lehet, hogy ez a főesperesség

a tolnainál később jött létre és az egyházszervezet is vélhetőleg később ill. lassabban kezdett kiépülni.

Az egyházi intézmények zömét alkotó plébániatemplomok mellett 23 kolostor ill. rendház adatolható. Ezek közül 18 szerzetesrendi (hat bencés, két ciszterci, egy valószínűleg bencés apátság; három ferences, egy domonkos, egy pálos kolostor; két ágostonrendi kanonok-kolostor; három ismeretlen rendi hovatarozású) és öt lovagrendi (johannita) intézmény volt. Az írott forrásokból adatolt kápolnák közül egy állt várban (Ozora), kettő templomhoz hozzáépítve (Keszölc, Tamási), valószínűleg önálló építményként pedig további tucatnyi létezett. Egy templomon belül több oltárról szintén csak néhány, jelentősebb település esetében értesülünk: Nyéken két, Gerenyáson, Ozorán, Tamásiban és Dombón pedig egy-egy mellékoltárról hallunk. Püspöki joghatóság alól felmentett exempt plébániát ötöt ismerünk a 15. századból, a megye déli részéről (Széplak, Báta, Laki, Keszölc, Siger). A megye keleti felében fekvő királyi alapítású monostorok (Szekszárd, Báta, Földvár, majd Madocsa, Iván, Mágocs) mellett a regölyi főesperesség egyetlen ismert exempt kolostora a tóli ágostonos prépostság volt. Az alesperesi központok közül a regölyi főesperességből három, a tolnaiból pedig hat ismert; ezek általában a településhálózat jelentősebb pontjain létesültek.

A középkori Tolna megye templom-építészetének néhány fontos jellemzője: a későközépkori templomoknál szinte mindig megtalálható torony, az ismert emlékek jelentős arányának gótikus jellege, az alapozásnál a döngölt föld vagy föld- és téglarétegek használatának szinte teljes hiánya és a gótikában át nem épített Árpád-kori egyházak kis száma arra utalhat, hogy – a hasonlóan jól kutatott régiók közül Békéssel vagy Pest megye déli részével ellentétben – Tolna fejletlenebb korai templomhálózata inkább csak az Árpád-kor végén erősödött meg és még a későközépkor folyamán sem veszítette el dinamizmusát. Felszíni leletek segítségével bizonyítható egy templom 11. századi, egy másiknak pedig a tatárjáráshoz köthető pusztulása.

A templomok alig nyolcadrészének, 40 egyháznak (12,3%) ismert az alaprajza. A kis minta ellenére is feltűnő, hogy kevesebb az Árpád-kori, mint a későközépkori egyház, azaz a templomok jó részét gótikus stílusban átépítették vagy esetleg ekkor emelték. A 40 épület között mindössze egy (2,5%) körtemplom, egy patkóíves, hat (15%)

félkörös és öt (12,5%) egyenes szentélyzáródású egyház mutatható ki, míg poligonálisan (három kivétellel a nyolcszög három oldalával) záródó épületből 18 (45%) ismert és gyakori a tornyok ill. a sekrestyék (23 ill. 22 eset, az összes emlék kb. 7%-a) építése is. A templomok néhány kivétellel téglából (többször részben másodlagos római anyagból) épültek, követ főleg az alapozáshoz ill. a díszítéshez használtak. A tolnai egyházak hajóinak átlagos belmérete mind az Árpád-korban, mind a későközépkorban elmarad a hasonló szempontból egyedüliként elemzett Veszprém megye egyházainak átlagos méreteitől (annak kétharmad része ill. 80%-a). Az ismert tájolású templomok túlnyomó többségét, közel 60%-át ÉK–DNy-i irányba tájolták.

Általánosnak mondható, hogy a templomok a település központjában, kiemelkedő helyen feküdtek; középkori leletanyaggal körül nem vett templomhely a tárgyalt területről eddig mindössze egy ismert. Az egyházak közelében nem egyszer kimutatható más rangos épület – elsősorban nemesi kúria (pl. Györke, Gyapa, Anya) vagy plébánia – jelenléte is.

118 templomnak ismerjük a védőszentjét, ezek 37 titulus és patrónus között oszlanak meg. Közülük a 11 legnépszerűbb szent gyakorisága akkora, hogy az ismert védőszentek közel háromnegyedét (72,8%) teszik ki. A legnépszerűbb szent Szűz Mária, a második helyen pedig meglepő módon Szent Margit áll. A kolostorok és kápolnák közül egyaránt kilencnek, az oltárok közül pedig ötnek ismert a patrocíniuma. A középkori Tolna megyében bizánci szentek 18 (15,3%), harcos, katona szentek 28 (23,7%), magyar származású illetve magyarországi szentek pedig mindössze öt (4,2%) alkalommal fordulnak elő. A harcos szentek aránya messze elmarad az országos egyéb vizsgált területeinek átlagától.

A megye 36 vásáros helye közül csak kettő esetében nem igazolható templom megléte, bár ezek is bizonyosan rendelkeztek ilyennel. A megye legnagyobb plébániatemplomait a vásárokat is tartó települések egyházai között találjuk (Ete, Báta, Nádasd, Széplak, stb.) s templomaik alapján még Decs, Szil és Anya településeket tarthatjuk olyan piachelyeknek, amelyek vásáraitól nem maradt fenn forrás.

A disszertáció témakörében megjelent publikációk:

- A somolyi templomrom. – Die Ruinen der Kirche von Somoly.* WMMÉ 22 (2000) 155-176.
- A középkori Tolna vármegye korai templomairól. – Die frühmittelalterlichen Kirchen im Komitat Tolna.* WMMÉ 23 (2001) 391-405.
- A középkori Henye falu temploma (Tamási–Alsócseregát). – Die Kirche des mittelalterlichen Dorfes Henye (Tamási–Alsócseregát).* ArchÉrt 127 (2002) 149-160.
- Ódor János Gábor: *Apor és Től. Hol feküdtek Tolna megye középkori ágostonos kanonok-kolostorai? – Apor and Től. Where were the Medieval Cloisters of St. Augustine’s Canons’ Order Situated in Tolna County?* KÚT (Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola kiadványa) 2 (2003) 2. sz. 28-42.
- Középkori védőszentek a pécsi püspökség regölyi és tolnai főesperességében. – Mittelalterliche Patrozinien in der Erzdekanten Tolna und Regöly des Bistums von Fünfkirchen.* In: A Koller József-émlékkonferencia (Pécs, 2002. október 24-25.) válogatott előadásai. Szerk. Font Márta–Vargha Dezső. Pécs 2003, 133-156. (Tanulmányok Pécs történetéből 13.)
- „*Mostan helyét az eke hasítja és a szél fojdogálja*”. *Középkori templomok Paks környékén (Szemelvények egy készülő megyei összefoglalóból).* – „*Nun wird ihre Stelle von der Pflugschar gefurcht und vom Winde verwehrt*” *Mittelalterliche Kirchen in der Umgebung von Paks (Muster einer entstehenden Komitats-Synopsis).* Paksi Múzeumi Füzetek 3 (2003) 4-62.
- Zsibrik középkori temploma. Felmenő falmaradvány egy Tolna megyei középkori templom helyén. – Mittelalterliche Kirche in Zsibrik. Wandreste auf dem Ort eine mittelalterliche Kirche im Bezirk Tolna.* Műemlékvédelem 48 (2004) 1. sz. 12-14.
- Ódor János Gábor–: *Adatok Tolna megye néhány középkori templomáról (Dombóvár–Szarvasdpuszta; Kajdacs–Sárvíz-part; Miszla–r. k. templom; Ozora–r. k. templom).* – *Daten und Fakten über einige mittelalterlichen Kirchen des Komitates Tolnau. (Dombóvár–Szarvasdpuszta; Kajdacs–Sárvíz-part; Miszla–katholische Kirche; Ozora–katholische Kirche).* WMMÉ 26 (2004) 213-228.

Két gótikus, emberalakos gyertyatartó Tolna megyéből. – Zwei gotische Kerzenhalter in menschengestalt aus dem Kom. Tolna. ArchÉrt 130 (2005) 205-215.

–Ódor János Gábor: *Tolna megye vitatott fekvésű középkori kolostorainak azonosítása. Apor és Töl, Földvár és Iván. – Identifikation der mittelalterlichen Kloster mit nicht geklärten Lage im Komitat Tolnau. Apor und Töl, Földvár und Iván. WMMÉ 27 (2005) 131-157.*

Fedeles Tamás–: *A tolnai és a regölyi főesperesség. Régészeti és prozopográfiai adatok Tolna megye középkori egyházigazgatásának történetéhez. Századok 140 (2006) megjelenés alatt*